

Uskonto kognition tuotteena – ja vähän kulttuurinkin

■ KAARINA KOSKI

Kimmo Ketola, Ilkka Pyysiäinen ja Tom Sjöblom (toim.):

Uskonto ja ihmismieli. Johdatus kognitiiviseen uskontotieteeseen. Gaudeamus 2008.

Kognitiivinen uskontotiede lähestyy uskonnollisia käsitteitä ja tapoja ihmismielen rakenteeseen pohjautuvina luonnollisina ilmiöinä ja pyrkii selittämään, mikä tekee uskonnollisista mielikuvista ja rituaaleista puhuttelevia ja leviäviä. Tutkimuksen tukena ovat kognitiivisen psykologian, neurotieteen ja

evoluutioteorian näkökulmat ja ihmismielestä saavutettu kokeellinen tieto. Kognitiivisissa suuntauksissa uskonnon määritelmä linjataan arkisten käsitysten ja käytänteiden tasolle, ei niinkään teologisiin oppijärjestelmiin. Näillä suuntauksilla on suomalaisessa uskontotieteessä tukeva jalansija – suomalaiset tutkijat ovatkin kunnostautuneet myös alan kansainvälisessä kehittämisessä.

Teorioita testattavaksi

Uskonto ja ihmismieli on oppikirjaksi soveltuva, ensimmäinen suomeksi kirjoitettu johdantoteos kognitiiviseen uskontotieteeseen. Kahteen osaan jakaantuvan teoksen ensimmäisessä osassa esitellään uskonnollisten mielikuvien kognitiivisen perustan lisäksi kognitiivisia teorioita uskontoon läheisesti liittyvistä alueista, kuten perinteen välittymisestä, rituaaleista ja yhteisöllisyydestä. Näiden teorioiden oppihistoria on lyhyt, mutta sen juuret selvitetään kiinnostavasti. Kirjan toimittajat arvioivat kriittisestikin esittelemiään näkökulmia. Osa kognitiivisista teorioista on mielen toimintaa selventäviä malleja, jotka ovat olleet käännetekeviä uskonnollisten käsitteiden tutkimuksessa. Toiset taas esittävät kognitiiviselta pohjalta hypoteeseja esimerkiksi rituaalin eri piirteiden kombinoitumisesta ja niiden kautta rituaalin asemasta uskonnossa. Osa kognitiivisista teorioista on edelleen perustaltaan kiistanalaisia, ja laajemmin hyväksytytkin teorianat kaipaavat edelleen empiiristä testausta erilaisilla aineistoilla – ehkäpä juuri sellaista kuin teoksen toisen osan tapaustutkimuksissa.

Teoksen toisessa osassa nuoret tutkijat soveltavat erilaisia kogni-

tiivisia teorioita tutkimusaineistoihinsa, jotka ulottuvat nykypäivän herätysliikkeistä ja rock-idoleista muinaisegyptiläisiin riittiteks-teihin. Mukana on sekä oivaltavia, itsenäisiä tutkimuksia että melko suoraviivaista teorian kertaamista ja testaamista, jossa tutkimuskoh-teesta ei tuoda esille paljoakaan uutta tietoa. Ehkä jälkimmäisten yksiulotteinen näkökulma on opiskelijoille tarpeellinen välivai-he laajemman näkökulman hah-mottamisessa? Sama portaitaisen ymmärtämisen idea lienee siinä-kin, että monet tapaustutkimuk-sista lähestyvät valitsemiaan teori-oita hyvin auktoriteettiuskoisina ja päätyvät vasta perusteellisen vään-nön jälkeen muokkaamaan tai kri-tisoimaan niitä. Ehkä näin johda-tetaan kirjan kohderyhmänä olevat opiskelijat perusoivalluksiin, jollai-sia ei enää välity monimutkaisem-piin ongelmiin keskittyvien konka-rien teksteistä.

Abstraktit mallit ja kulttuuri

Osa kognitiivisista teorioista on ennen kaikkea mallinnuksia mie-len toiminnasta. Kognitiivisia pro-sesseja konkretisoidaan esimerkik-si tilametaforien kautta: puhutaan mielen arkkitehtuurista tai, kuten tässä, kuvitellaan mielelle yläker-ta ja kellari. Mallit on rakennettu konkreettisiksi ja selkeästi erottele-viksi, mikä tekee niistä väistämättä kohdettaan jäykempiä. Esimerkik-si Pascal Boyer'n uskontoteorian taustalla on käsitys ontologisista kategorioista, joihin kuhunkin ih-misillä on lajityypillinen taipumus liittää juuri niille tyypillisiä intui-tiivisia odotuksia. Ihmisillä on siis elottomia kappaleita kohtaan erilai-sia intuitiivisia odotuksia kuin elol-lisia tai ajattelevia olentoja kohtaan.

Boyer'n mukaan näitä intuitioita loukkaavat ilmiöt – kuten kyyn-lehtivä patsas tai ruumiiton henki – jäävät mieleen paremmin kuin in-tuitioiden mukaiset. Itse teorian ar-voa eivät sinänsä vähennä ne toiset kognitiiviset teoriat, jotka osoitta-vat luonnollisen intuitiivisen kate-goriorinnin sumearajaiseksi. Intui-tiiviset odotukset, ja etenkin kate-goriat, eivät siis ole käytännössä niin selkeitä kuin teoreettinen mal-li kirjaimellisesti tulkittuna antaisi olettaa.

Myös kulttuuri vaikuttaa odo-tuksiin, käsityksiin ja reaktiotapoi-hin, vaikka malli on periaatteessa ylikulttuurinen. Ilkka Pyysiäinen toteaa intuitionvastaisuutta kos-kevassa osuudessaan, että Jumalan aineettomuus on kristityille usein täysin odotuksenmukainen seik-ka, vaikka se on intuitionvastainen ominaisuus tuntevien ja aikovien olentojen kategoriassa. Tietyissä konteksteissa ihmiset ovat tottu-neet odottamaan intuitionvastaisia mielikuvia, koska niillä on kult-tuurisesti vakiintunut asema. Vas-taavasti Pia M. Langen tapaustut-kimus uskonnollisista ongelmista psykoterapiassa osoittaa kulttuu-risesti välittyneiden käsitysten sit-keyden ja sen, ettei kognitiivinen mekanismi pyöri tyhjänä vaan kiin-teässä yhteydessä ympäröivään so-siaaliseen todellisuuteen. Kulttuu-risten ilmiöiden kognitiivinen tut-kimusote on hedelmällisimmillään juuri näin, kun kulttuuristen teki-jöiden perustavalaatuinen vaikutus otetaan huomioon ja mallien rin-nalla kuunnellaan myös tutkimus-kohdetta. Humanistinen kritiikki perustuu usein olettamukseen, et-tei niin tehdä.

Ristiretkellä ja tutkimusmatkalla

Tavallaan *Uskonto ja ihmismie-li* -teoksen kirjoittajat ovat samal-la kertaa sekä ristiretkellä että tut-kimusmatkalla kirjoittaessaan no-peasti kehittyvästä tutkimusalasa-taan, jonka kytkökset biologiaan ja neurotieteeseen ovat herättäneet humanisteissa myös torjuntaa. Sen lisäksi, että kirjan johdanto-osuus kokoaa yhteen tähän saakka olen-naisimmat tapahtumat kognitiivi-ssä uskontotieteessä ja sen syn-nyssä, se kumooa kognitiivisten suuntausten kohtaamia ennako-luuloja ja perustelee kokeellisten menetelmien oikeutusta humanis-tisessa tutkimuksessa. Samalla pu-retaen syvään juurtuneita käsityk-siä ihmistieteiden ymmärtävästä roolista luonnontieteiden selittä-vän kapasiteetin rinnalla, selven-netään selittävän reduktion luon-netta sekä puhdistetaan evoluutio-teorioiden mainetta sosiaalidarvi-nismin kaltaisten sivujuonteiden painolastista.

Uskonto ja ihmismieli on siis paitsi oppikirja myös puolustus-puhe ja teorioiden testilaborato-rio. Huomionarvoista teoksessa on kognitiivisessa tutkimuksessa käytetyn runsaan teoreettisen kä-sitteistön suomalaistaminen. Suo-menkielinen sanasto auttaa aloitte-lijaa omaksumaan vaikeatajusina-kin pidettyjä teorioita, mutta lisäk-si se helpottaa koko tiedeyhteisön suomenkielistä keskustelua.

Kirjoittaja valmistelee Helsingin yli-opistossa folkloristiikan alan väitöskir-jaa uskomusperinteestä.